

Η ιστορία των πόλεων στη σύγχρονη Ελλάδα.
Η αστική ανάπτυξη στις πόλεις της Ξάνθης, των Τρικάλων και των Πατρών

*Αναστάσιος Αναστασίου**

1. Πρόλογος (Η αστική ιστορία και οι πόλεις)

Η επιστήμη της ιστοριογραφίας για τις πόλεις (Αστική Ιστορία ή Ιστορία των Πόλεων) συναντά τις ρίζες της στις ΗΠΑ και στην Αγγλία. Οι ιστορικοί αυτών των χωρών μελετούν την εξέλιξη των πόλεων από την εποχή του μεσοπολέμου, βασιζόμενοι σε πληροφορίες ιστοριοδιφών, δικηγόρων, ιατρών, κληρικών, δημοσιογράφων κ.ά.

Με την εντατικοποίηση του φαινομένου της αστικοποίησης, κυρίως εξαιτίας της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού στις πλέον αναπτυγμένες χώρες της Δύσης, η επιστημονική προσέγγιση της ιστορίας των πόλεων υιοθετείται και από το σύνολο σχεδόν των αντίστοιχων επιστημόνων της Ευρωπαϊκής ηπείρου.

Στην Ελλάδα το επιστημονικό ενδιαφέρον για την εξέλιξη των Ελληνικών πόλεων ξεκινά μετά το τέλος εμφυλίου πολέμου (1949). Αυτό το ενδιαφέρον εστιάζεται σε πολεοδομικές μελέτες αρχικά και σταδιακά, μετά τη δεκαετία του 1960, στρέφεται στην ιστορική και αστική εξέλιξη όλης της χώρας.

Οι σύγχρονες πόλεις (αστικά κέντρα) αντιμετωπίζουν, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 έως σήμερα, δεκαετίες νέες αναπτυξιακές προκλήσεις. Οι οικονομικές δραστηριότητες στις πόλεις αναδιαρθρώνονται και συναρτώνται στενά με έντονα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα. Η αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων αποτελεί μια σημαντική πρόκληση για τις σύγχρονες πόλεις, αλλά και για τις τοπικές, περιφερειακές και εθνικές αρχές.

Οι πόλεις οφείλουν να υποστηρίξουν την αναπτυξιακή δυναμική τους για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις του διεθνούς ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα την αύξηση της ευημερίας και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων τους.

Κάθε πόλη οφείλει να αναπτυχθεί, να γίνει πιο ανταγωνιστική στο σύνολό της. Να λειτουργήσει ως κινητήρας ανάπτυξης της περιφέρειας και της χώρα στην οποία ανήκει.

* Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πολιτικός Επιστήμων, Στέλεχος Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης.

Η εισήγηση αυτή θέτει τις τρεις συγκεκριμένες πόλεις στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της¹. Επιδιώκει να συμβάλει στην κάλυψη ενός κενού στην Ελληνική αρθρογραφία η οποία εκ παραδόσεως αφορά ζητήματα πολεοδομικού και οικιστικού χαρακτήρα. Τα προβλήματα αστικής ανάπτυξης αυτών των πόλεων αποκτούν ολοένα και πιο σύνθετο χαρακτήρα και η αντιμετώπισή τους, μέσα από την οργάνωση και τον σχεδιασμό σχετικών πολιτικών, προϋποθέτει σύνθετες διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Αυτή η τάση ενισχύεται από δύο σύγχρονους παράγοντες: Πρώτον, από τις σχεδιαζόμενες νέες πολιτικές για τα αστικά κέντρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), βλ. Δ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) 2007-2013 και δεύτερον, ότι σε διεθνές επίπεδο οι αναπτυξιακές πολιτικές επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν στην εξέλιξη του αστικού χώρου.

2. Εισαγωγή (Οι ελληνικές πόλεις του 21^{ου} αιώνα)

Οι ελληνικές πόλεις χρειάζονται την προσοχή μας. Από τη μια πλευρά, έχουν συσσωρεύσει πολλά και σύνθετα προβλήματα που σχετίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές υποδομές, τον πολεοδομικό σχεδιασμό και την ποιότητα του περιβάλλοντος, τα οποία επηρεάζουν αρνητικά τη καθημερινότητα των κατοίκων τους.

Από την άλλη πλευρά, οι ελληνικές πόλεις των αρχών του 21^{ου} αιώνα αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις που προέρχονται από τους χώρους της τεχνολογίας και της καινοτομίας και χρειάζονται αποτελεσματική αντιμετώπιση. Π.χ. η επέκταση των δικτύων μεταφορών και συγκοινωνιών φέρνουν ακόμα πιο κοντά τις πόλεις της ενδοχώρας αλλά και με διεθνή αστικά κέντρα της γειτονικής και μείζονος περιοχής. Είναι γεγονός ότι οι ελληνικές πόλεις αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου εθνικού και διεθνούς συστήματος αστικών κέντρων με διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις σε όλους τους παραγωγικούς τομείς, με ιδιαίτερη έμφαση στον τριτογενή τομέα.

Η ιστορία των πόλεων ή η αστική ιστορία² στην Ελλάδα είναι τόσο παλιά όσο παλιές είναι και οι ίδιες ελληνικές πόλεις. Ωστόσο στη σύγχρονη εποχή, η ιστορική έρευνα για την αστική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών πόλεων ξεκινά μόλις στη δεκαετία του 1960 και αυτή των ελληνικών πόλεων στη δεκαετία του 1980.

¹ Εκτός από το επιστημονικό και ερευνητικό ενδιαφέρον, υπάρχει και προσωπικό ενδιαφέρον που ανάγεται σε μνήμες γενέθλιας καταγωγής, μακροχρόνιας φιλίας και συνεχούς αστικής και ορεινής περιήγησης στην Ξάνθη του Πρωταγόρα και του Μ. Χατζιδάκι, τα Τρίκαλα του Ασκληπιού και του Β. Τσιτσάνη, την Πάτρα του Πατρέα και του Μίμαρου (θεμελιωτή του Θεάτρου Σκιών).

² Στην Αγγλία ονομάζεται Αστική Ιστορία (Urban History) και στη Γαλλία (Histoire Urbaine). Στην Ελλάδα χρησιμοποιείται τόσο ο όρος Ιστορία των Πόλεων όσο και ο όρος Αστική Ιστορία.

«Στη δεκαετία του 1980 και 1990 έγινε η μεγάλη έκρηξη για την Ευρωπαϊκή Αστική Ιστορία, όπως μαρτυρούν οι ανταλλαγές φοιτητών και ερευνητικού προσωπικού μεταξύ των πανεπιστημίων της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και των Κεντρικών και Ανατολικών Ευρωπαϊκών Κρατών, που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια των προγραμμάτων Erasmus και Tempus, τα πολλαπλά συνεργατικά προγράμματα έρευνας, τα συνέδρια, ...»³.

Οι πρώτες και αμιγείς μελέτες για τις σύγχρονες ελληνικές πόλεις παρουσιάζονται μέσα από το «Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας» που διοργανώνει η «Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού» (EMNE), με κεντρικό θέμα: «*Νεοελληνική Πόλη*», τον Σεπτέμβριο του 1984 στην Ερμούπολη και στην Αθήνα. Σε αυτό συμμετέχουν Έλληνες και ξένοι επιστήμονες και παρουσιάζουν μελέτες με τα εξής θέματα: «*Αθήνα: από τον ρομαντισμό στον γιγαντισμό*», «*Πόλη και Κράτος*», «*Οικονομικές λειτουργίες της πόλης*», «*Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην πόλη*», «*Ερμούπολη: η αρχή και το τέλος μιας ιδιοτυπίας*», κ.ά.

Το γενικό και σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει από το συγκεκριμένο Συμπόσιο είναι ότι είναι χρήσιμη η διεπιστημονική προσέγγιση της σύγχρονης αστικής ανάπτυξης, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για οποιαδήποτε άλλη χώρα.

Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και στο επόμενο Συμπόσιο που διοργανώνει η EMNE τον Νοέμβριο του 1997 στην Αθήνα. Σε αυτό συμμετέχουν ειδικότητες επιστημόνων όπως αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, πολιτικοί επιστήμονες, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, οικονομολόγοι, θεατρολόγοι, ιστορικοί τέχνης, κοινωνιολόγοι, μουσειολόγοι, ανθρωπολόγοι, κ.ά.

Η αστική ανάπτυξη και τα διάφορα στάδια από τα οποία περνάει διαχρονικά αποτελεί από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που επιδρά στην εξέλιξη των αστικών συστημάτων (μητροπολιτικές περιφέρειες, μεγάλες πόλεις και μεσαίου μεγέθους πόλεις). Η αστική ανάπτυξη αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο τα τελευταία είκοσι χρόνια απασχολεί τη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία.

Η έρευνα για την αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα, την πρόσφατη εικοσαετία, αποδεικνύει ότι οι πόλεις συμβάλλουν (και στην παρούσα περίπτωση, της Ξάνθης, των Τρικάλων και των Πατρών) στην εξέλιξη της εσωτερικής αγοράς, στη διαμόρφωση κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων και στη δημιουργία της νεότερης ελληνικής αστικής φυσιογνωμίας στον ευρωπαϊκό

³ Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, Μαριάνθη Κοτέα (επιμ.), (2004), «*Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία, Τάσεις και Προοπτικές*», εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, σελ. 33.

και διεθνή περίγυρο. Είναι οι υποδοχείς των αλλαγών που φέρνει η τεχνολογική εξέλιξη και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου στη κοινωνία και οικονομία της καθημερινής ζωής.

Με αυτό το άρθρο παρουσιάζουμε τρεις ελληνικές πόλεις με μακραίωνη ιστορία και σημαντικό αστικό ρόλο και ιδιαίτερη παρουσία στον βορρά, το κέντρο και τον νότο της χώρας, και οι οποίες δεν έχουν μελετηθεί, σε ικανοποιητικό βαθμό από τους σύγχρονους ιστορικούς των πόλεων και γενικότερα του αστικού φαινομένου.

3. Βασικά χαρακτηριστικά της αστικής ανάπτυξης των πόλεων

Η αστική ανάπτυξη μεταπολεμικά, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 1960, εκδηλώνεται μέσα από «την αυξανόμενη ένταση στη χρήση της αστικής γης και την επέκτασή της πέρα από τα όρια της αρχικά δομημένης επιφάνειας»⁴. Εκφράζεται επίσης, με διάφορα χαρακτηριστικά, τα βασικότερα εκ των οποίων είναι: α) οι αλλαγές στην παραδοσιακή δομή των πόλεων, με την κρίση των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων (π.χ. αποβιομηχάνιση) και την ενίσχυση του τριτογενούς τομέα (υπηρεσίες). Οι αλλαγές αυτές προκαλούν αναδιάρθρωση των αγορών εργασίας με δραματικές επιπτώσεις στην απασχόληση χαμηλών και μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων. β) Η περιβαλλοντική και κοινωνική υποβάθμιση περιοχών των πόλεων εντός του οικιστικού ιστού (π.χ. υποβαθμισμένες περιοχές, όπου κατοικούν περιθωριοποιημένοι, υποαπασχολούμενοι, άνεργοι, εθνικές μειονότητες, κ.ά.). γ) Τα οξυμένα προβλήματα στους τομείς των μεταφορών/συγκοινωνιών, διαχείρισης απορριμμάτων, κ.λπ.

4. Οι πόλεις της Ξάνθης, των Τρικάλων και των Πατρών. Ιστορία, ανάπτυξη, προοπτικές

Ο Νομός Ξάνθης είναι ένας από τους πέντε Νομούς της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης. Έχει έκταση 1.793 τετρ. χλμ. Το μεγαλύτερο μέρος του Νομού, σε ποσοστό 60%, είναι ορεινό, με το κύριο μέρος να καλύπτεται με την οροσειρά της Ροδόπης. Οι πεδινές και ημιορεινές εκτάσεις καλύπτουν το υπόλοιπο ποσοστό.

Ο πληθυσμός του Νομού ανέρχεται, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, στους 101.856 κατοίκους, με αύξηση 11% σε σχέση με την απογραφή του 1991. Η πρωτεύουσα του Νομού, η Ξάνθη έχει 52.270 κατοίκους. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του Νομού για το 2002 ανέρχεται σε 9.750 ευρώ. Ο πρωτογενής τομέας απασχολεί το 28,4% του ενεργού πληθυσμού και συμμετέχει στο συνολικό προϊόν του Νομού κατά 11,8%. Ο δευτερογενής τομέας

⁴ Δημήτρης Οικονόμου, Γιώργος Πετράκος (1999), «Διεθνοποίηση και Διαρθρωτικές Αλλαγές στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Αστικών Κέντρων», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, Βόλος, σελ. 22.

απασχολεί το 26,7% του ενεργού πληθυσμού και συμμετέχει στο συνολικό προϊόν κατά 44,7%. Ο τριτογενής τομέας απασχολεί το 39,3% του ενεργού πληθυσμού και συμμετέχει στο συνολικό προϊόν κατά 43,5%.⁵ Οι τρεις πόλεις μπορούν να διερευνηθούν στις εξής χρονικές περιόδους:

α. Περίοδος 1900-1922

β. Περίοδος 1923-1974

γ. Περίοδος 1975-2005.

Ο Νομός Τρικάλων έχει έκταση 3.389 τετρ. χλμ., βρίσκεται στο κέντρο της Ελλάδας και είναι ένας από τους τέσσερεις νομούς της Περιφέρειας Θεσσαλίας. Ο νομός έχει πληθυσμό 139.548 κατοίκους και συγκεντρώνει το 1,3% του πληθυσμού της χώρας. Το 66% της έκτασης του νομού είναι ορεινό, το 14% ημιορεινό και το 20% πεδινό. Οι χρήσεις γης διακρίνονται σε βοσκότοπους (42%), δάση (30%), γεωργική γη (20%) και λοιπές εκτάσεις (8%).

Ο Νομός Αχαΐας είναι ένας από τους τρεις Νομούς της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Καλύπτει 3.251 τετρ.χλμ. και αποτελεί τη δυτική πύλη της χώρας προς την Ευρώπη. Έχει πληθυσμό 327.446 κατοίκους και η πρωτεύουσά του η Πάτρα 163.446 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 2001.

5. Η σημασία της αστικής διακυβέρνησης

Η διακυβέρνηση των πόλεων, η αστική διακυβέρνηση (urban governance) έχει πολύ μεγάλη σημασία όπου όλο και περισσότεροι οργανισμοί, υπηρεσίες και φορείς παρεμβαίνουν στα προβλήματα των πόλεων, τα οποία είναι πολλά και σύνθετα. Επίσης, η αστική διακυβέρνηση είναι απαραίτητη στην εφαρμογή του χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού των πόλεων. Στην αστική διακυβέρνηση χρήσιμη είναι και η ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών.

Για τη λειτουργία της αστικής διακυβέρνησης στο επίπεδο των πόλεων απαιτούνται:

- Συντονισμένη δράση μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων φορέων με τις λειτουργίες της πόλης. Αυτή απαιτεί τη βελτίωση τόσο της οριζόντιας εταιρικότητας (σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα), όσο και της κάθετης εταιρικότητας (συνεργασία εθνικών, περιφερειακών και τοπικών αρχών). *«Στις συνεργασίες αυτές συμβάλλουν, πέραν από τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα και φορείς του ημι-δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Βασικό πλεονέκτημά τους είναι ότι λειτουργούν στη βάση της*

⁵ Βλ. περισσότερα στοιχεία για την οικονομία και την ανάπτυξη του Νομού Ξάνθης στην ιστοσελίδα:

αποκεντρωμένης συνεργασίας, η οποία αποδεικνύεται πιο αποτελεσματική από την κρατική δράση γιατί είναι λιγότερο φεορμαλιστική σε θεσμικό επίπεδο, λιγότερο γραφειοκρατική στη διαχείρισή της, λιγότερο δαπανηρή και, άρα, περισσότερο ευέλικτη και προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας»⁶.

- Αναπροσανατολισμός των μηχανισμών δράσης και παρέμβασης των δήμων και των υπόλοιπων τοπικών φορέων.
- Προετοιμασία διαλόγου ενταγμένου σε συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα και δημοσιοποίηση των αποφάσεων αυτού του διαλόγου, ώστε να παρακινούνται οι πολίτες και να ευαισθητοποιούνται στα ζητήματα και τα προβλήματα της πόλης τους.

6. Αστική ανάπτυξη βασισμένη στη γνώση και την τεχνολογική καινοτομία

Οι βασικές προσεγγίσεις για την αστική ανάπτυξη, οι οποίες στηρίζονται στις δραστηριότητες της τεχνολογικής καινοτομίας, αφορούν τα εξής σημεία:

- α) Η αστική ανάπτυξη των πόλεων εκφράζεται ως μια διαδικασία όπου οι παραγωγικές δυνάμεις τους προωθούν τον οικονομικό χαρακτήρα των πόλεων ως χώρο για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων.
- β) Ανάδειξη των παραγόντων που αφορούν στην ποιότητα ζωής, τον πολιτισμό, την ιστορική κληρονομιά, κ.ά.
- γ) Η εικόνα της πόλης προωθείται σε δυναμικές και δυναμικές αγορές στόχους. (Place Marketing).
- δ) Στις πόλεις ανταγωνίζονται οι επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε αυτές. Ορισμένα χαρακτηριστικά των πόλεων επιδρούν στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Αυτά τα χαρακτηριστικά αναφέρονται κυρίως στα κριτήρια επιλογής τόπου εγκατάστασης των επιχειρήσεων όπως είναι: η γεωγραφική θέση, το μέγεθος αγοράς, η παραγωγική διάρθρωση κ.ά.
- ε) Ο ανταγωνισμός των πόλεων μπορεί να εκφρασθεί μέσα από την αντιπαράθεση συμφερόντων δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών και φορέων.
- στ) Δημιουργία και ενίσχυση των δικτύων συνεργασίας μεταξύ κέντρων έρευνας, πανεπιστημίων, επιχειρήσεων, οργανισμών, τοπικών υπηρεσιών, κ.ά.

7. Προτάσεις για την αστική ανάπτυξη των τριών πόλεων

Οι τρεις πόλεις μπορούν να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν πολιτικές που θα στοχεύουν στην καθημερινή ποιότητα ζωής και συγκεκριμένα στους ακόλουθους τομείς:

- α) Διαχείριση Περιβάλλοντος, προώθηση αειφορίας και βιώσιμων δραστηριοτήτων, υποστήριξη κοινωνικής πολιτικής και προνοίας.
- β) Ολοκλήρωση χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού λαμβάνοντας υπόψη την τοπική και την ευρύτερη περιφερειακή φυσιογνωμία. (Θράκη, Θεσσαλία, Πελοπόννησος).
- γ) Σχεδιασμός σύγχρονων τεχνικών υποδομών που θα υποστηρίζουν αντίστοιχα σύγχρονα δίκτυα μεταφορών - συγκοινωνιών, προσαρμοσμένα στις απαιτήσεις εγχώριων και διεθνών διαπεριφερειακών συνεργασιών.
- δ) Οργάνωση υπηρεσιών πολιτικής προστασίας και ασφάλειας (π.χ. στις περιπτώσεις εκδήλωσης οξέων καιρικών φαινομένων, όπως είναι οι χαλαζοπτώσεις, οι χιονοπτώσεις, ξεχύλισμα ποταμών, αλλά και μέτρα αντισεισμικής θωράκισης, κ.λπ.).

8. Δύο βασικά συμπεράσματα για τις τρεις πόλεις

Το πρώτο βασικό συμπέρασμα είναι η μετάβασή τους σε ένα πλέον διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον όπου πρέπει να αναζητήσουν νέους τρόπους για να γίνουν ελκυστικές και ανταγωνιστικές έναντι άλλων πόλεων. Είναι σκόπιμο να αναφερθεί ότι οι πόλεις δεν ανταγωνίζονται μόνον, αλλά αναπτύσσουν και συνεργασίες μεταξύ τους με στόχο την ανάπτυξη και την ευημερία των περιοχών τους. Η διεθνής εμπειρία καταγράφει αξιόλογα παραδείγματα συνεργασιών σε πόλεις της Γερμανίας, της Ιαπωνίας, της Βραζιλίας και αλλού στον χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, της τεχνογνωσίας, της τοπικής οικονομίας, κ.λπ.

Το δεύτερο βασικό συμπέρασμα είναι η στροφή των τοπικών φορέων και παραγόντων των πόλεων στην υιοθέτηση και εφαρμογή πολιτικών στρατηγικού σχεδιασμού που θα ενσωματώνουν ποιοτικά κριτήρια. Τέτοια κριτήρια μπορεί να είναι οι παρεχόμενες δημόσιες υπηρεσίες προς τους πολίτες (π.χ. ηλεκτρονική εξυπηρέτηση), διαρκής και ολοκληρωμένη δικτύωση των υπηρεσιών πολιτισμού, ψυχαγωγίας, ορεινού αγροτουρισμού (π.χ. Ροδόπη, Πίνδος, Χελμός), υποστήριξη και ανανέωση υποδομών και στους τρεις τομείς παραγωγής ώστε να προσελκύσουν νέες εγχώριες και διεθνείς επενδύσεις με άμεσο επακόλουθο την τόνωση της απασχόλησης (π.χ. σύγχρονοι χώροι logistics με έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα των τοπικών φορέων και διασύνδεσή τους με κομβικές μεταφορές).

9. Βιβλιογραφία - Διαδίκτυο

Μηνάς Αγγελίδης (2004), «Αειφόρος Ανάπτυξη των Πόλεων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα», ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, σελ. 77

Δημήτρης Οικονόμου, Γιώργος Πετράκος (1999), «Διεθνοποίηση και Διαρθρωτικές Αλλαγές στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Αστικών Κέντρων», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, Βόλος, σελ. 22

Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη Λυδία, Μαριάνθη Κοτέα (επιμ.), (2004), «Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία, Τάσεις και Προοπτικές», εκδόσεις Διώνικος, Αθήνα, σελ. 33

www.cityofxanthi.gr

www.xanthi.gr

www.eydamth.gr

www.3kala.gr

www.thessalia.gr

www.trikala.gr

www.cityofpatras.gr

www.patrastoday.gr

www.westerngreece.gr

www.dytikiellada.gr